

نگاهی به تاریخ ۳۵۰ ساله مزرعه قدیمی «فتح‌آباد» که امروزه میدان بار سپاد و بازار گل بخشی از اراضی آن است

مزرعه‌ای که به گل نشست

نمایی از بازار گل فتح آباد در مشهد

موقعیت اراضی فتح آباد بر روی نقشه مشهد

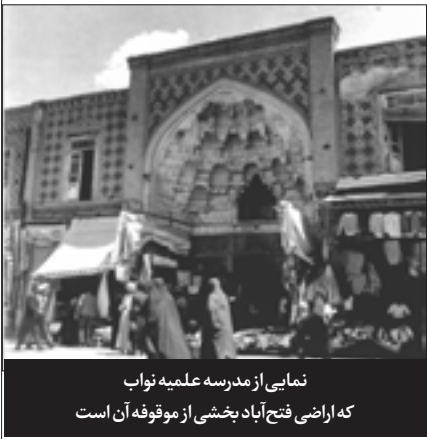
مرضیه ترابی‌ا نام «فتح‌آباد» در مشهد امروز با «گل» عجین شده است. کمتر مشهدی علاقه‌مند به گل‌وگیاه است که بازار گل فتح‌آباد را در حاشیه بولوار خیام مشهد شناسد و سری به آن نزده باشد؛ مکانی که می‌شود در آن علاوه بر گل‌وگیاه، به لوازم باغبانی و تزئینی هم دسترسی پیدا کرد.
باین حال خوب است بدانید که بازار گل، نه در محدوده اصلی اراضی فتح‌آباد، بلکه در حاشیه آن قرار دارد و آنچه بیشتر بازمین‌های فتح‌آباد قدیم تطبیق پیدا می‌کند، «میدان بار فتح‌آباد» است که ما امروزه آن را با نام «میدان بار سپاد» می‌شناسیم.
در مشهد قدیم یا بهتر بگوییم در «بلوک میان‌ولایت» که بخش اعظم مزارع و روستاهای اطراف مشهد را در بر می‌گرفت، فتح‌آباد مزرعه بزرگی بود که به دلیل گستردگی و حاصل خیزی شهرت داشت و بر سر راه مشهد به سمت غرب قرار گرفته بود؛ مزرعه‌ای که زائران و مسافران، هرروز از حدود آن می‌گذشتند و شاید از قنات پرآب آن برای راهشان توشه برمی‌داشتند. در این قسمت از سلسله‌تزارش‌های «مجلات مشهد» قصد داریم به گشت‌وگذاری تاریخی در پیشینه فتح‌آباد بپردازیم و تا حد ممکن، سرگذشت این مزرعه قدیمی را که امروزه بخشی از شهر مشهد است و بخش‌هایی از آن را با نام محله «نوبید» می‌شناسند، با تکیه بر اسناد و «عقل تاریخی» مرور کنیم.

- مزرعه‌ای که تاریخش با وقف عجین است

وجه تسمیه فتح‌آباد معلوم نیست، اما می‌دانیم که دست‌کم از دوره صفویه این مزرعه را با همین نام می‌شناخته‌اند. در وقف‌نامه مدرسه علمیه نواب -در بالاخیابان مشهد- که ظاهراً توسط مؤسس و بانی مدرسه، میرزاابوصالح نواب رضوی، در سال ۱۰۸۶قمری (۱۰۵۴خورشیدی)، یعنی حدود ۲۵۰سال قبل تنظیم و بر روی سنگ حکاکی شده است، نام مزرعه فتح‌آباد به چشم می‌خورد و از آن با عنوان یکی از موقوفات مدرسه نام برده‌اند؛ «مزرعه فتح‌آباد در بلوک مزبور مَع (همراه) باغات که بر ۹ زوج دایر است بالتمام». منظور از «بلوک مزبور»، در وقف‌نامه مدرسه نواب، «بلوک تبادکان» است که در بخش دیگری از وقف‌نامه به آن اشاره کرده‌اند.
باین حال در اسناد دوره‌های بعد، فتح‌آباد در بلوک تبادکان قرار نمی‌گیرد و آن را بخشی از «بلوک میان‌ولایت» به حساب می‌آورده‌اند، چنان‌که در «کتابچه میان‌ولایت»، مربوط به دوره ناصرالدین‌شاه قاجار، درباره فتح‌آباد می‌خوانیم؛ «قدیم‌النسق است.

در سه فرسخی شهر واقع است. زراعت و باغات این مزرعه از قنات مشروب می‌شود. ۱۰خانوار رعیت دارد از کردو تاجیک. هوایش معتدل است ونوکر دیوان هم ندارد.»
نکته مهمی که باید درباره مزرعه فتح‌آباد مدنظر قرار دهیم، آن است که اسم فتح‌آباد در بلوک میان‌ولایت دوران ناصرالدین‌شاه، به دو مکان مجزا اطلاق می‌شد. فتح‌آباد دوم که از مکان آن فعلااطلاعی نداریم، «دریک فرسخی» مشهد قرار داشت و در آن «دوازده خانوار کرد و تاجیک»، زندگی می‌کردند. رضا نقدی هم که «کتابچه میان‌ولایت» را در مجموعه «جغرافیا و نفوس خراسان در عصر ناصری» تصحیح ومنتشر کرده است، در پاورقی مربوط به فتح‌آباد دوم، با عبارت «در آمارنامه نیست» از مشخص نبودن مکان وموقعیت جغرافیایی این مزرعه خبر داده است.
باین حال هیچ بعید نیست که درتنظیم کتابچه قصوری رخ داده باشد و این دو مزرعه درواقع یک مزرعه بوده باشند.
نکته دیگری که باید درباره سابقه تاریخی فتح‌آباد بدانیم، مربوط به گستره موقوفه بودن آن است. اشاره کردیم که در وقف‌نامه میرزا ابوصالح

نواب رضوی، مزرعه و باغات فتح‌آباد «بالتمام و وقف مدرسه نواب دانسته شده است؛ باین حال مرحوم عبدالحمید مولوی در مقاله «مدرسه قدیمه دینیّه نواب» (مجله‌نامه آستان قدس، شماره ۴، دوره ۶، سال ۱۳۴۴)، از کتابچه قدیمی اوقاف-متعلق به مرحوم محمدعلی میرزا زگنی- سخن به میان می‌آورد که در آن کتابچه، ضمن بیان موقوفات مدرسه نواب، چنین آمده است: «مزرعه باغ فرهاد جرد تبادکان و فتح‌آباد، نوزده سهم از بیست سهم».
باتوجه به این گزارش و البته اعتقاد به صحت وقف‌نامه سنگی مدرسه نواب، می‌توان چنین فرض کرد که محدوده مزرعه فتح‌آباد در گذر زمان دچار تغییراتی شده و حدود و مرزهای آن چندباری جابه‌جا شده است. به همین دلیل، احتمالاً بخش‌هایی از اراضی فتح‌آباد دوره قاجار و پس از آن، در زمان تنظیم وقف‌نامه میرزا ابوصالح نواب رضوی اصولاً بخشی از زمین‌های شناخته‌شده این مزرعه نبوده است. شاهد ما بر این مدعا سند‌های موجود در مرکز اسناد آستان قدس رضوی است که در برخی از

که اراضی فتح‌آباد بخشی از موقوفه آن است

آن‌ها، صحبت از موقوفه آستان قدس بودن بخش‌هایی از اراضی فتح‌آباد به میان آمده است. بحث درباره این موضوع را همین‌جا ناتمام می‌گذاریم و تکمیل آن را به انجام تحقیقات جامع‌تر در این زمینه موکول می‌کنیم.

به سال ۱۲۹۶قمری (۱۲۵۸خورشیدی) و دوره ناصرالدین‌شاه قاجار که در آن به پرداخت حقوق خادمان حرم رضوی از محل درآمد مزرعه فتح‌آباد اشاره شده یا سند شماره ۱۵۲۴۷، مربوط به سال ۱۲۰۰قمری (۱۲۶۲خورشیدی) که دارای چنین مضمونی است. از سوی دیگر، سندی با شماره ۵۲۹۵۳ مربوط به سال ۱۲۹۲قمری (۱۲۵۴خورشیدی) در اختیار داریم

آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود، به پرداخت موجب وحقوق کارکنان وابسته به آستان قدس رضوی در ماه محرم سال ۱۲۵۱ (اردیبهشت‌ماه ۱۲۱۲) از محل درآمد موقوفه مزرعه فتح‌آباد اشاره شده است. درباره مسئله پرداخت حقوق از محل درآمد مزرعه فتح‌آباد طی دهه‌های بعد نیز اسناد متعددی وجود دارد؛ به عنوان نمونه سند شماره ۳۰۳۶، مربوط

- قدیمی‌ترین سند یافت‌شده

قدیمی‌ترین سندی که نگارنده این سطور در مجموعه سند‌های موجود -به غیر از سند مشهور وقف‌نامه مدرسه نواب- درباره مزرعه فتح‌آباد یافت، سندی مربوط به سال ۱۲۵۱قمری (۱۲۱۴خورشیدی)، یعنی ۱۸۹سال پیش و در دوران حکومت محمدشاه قاجار است. در این سند که با شماره ۲۹۶۲۱ در مجموعه مرکز اسناد

- چالش‌های قدیمی مزرعه فتح‌آباد

از شواهد تاریخی چنین برمی‌آید که فتح‌آباد نیز مانند دیگر مزارع اطراف مشهد، دارای قلعه‌های اختصاصی خود بوده است. در متن سند کتابچه «میان‌ولایت» از «قلعه‌کهنه» مزرعه فتح‌آباد سخن به میان آمده است که می‌تواند نشانه‌ای از تعدد قلعه‌های مزرعه مذکور باشد. ۱۰خانواری نیز که در این کتابچه به عنوان ساکن مزرعه معرفی شده‌اند، در همین قلعه‌ها اقامت داشته‌اند. به این ترتیب، روزگار اهالی فتح‌آباد نیز، مانند اهالی دیگر مزارع اطراف مشهد سیری می‌شد و آن‌ها در قبال کار و فعالیت زراعی، از مستأجر اراضی فتح‌آباد مبلغی را بابت مواجب و حقوق دریافت می‌کردند.
بعید به نظر می‌رسد که روابط کاری میان زارعان با مستأجران، در قالب شرعی «مزارعه» شکل گرفته باشد؛ باین حال، کار در این مزرعه‌آباد که افزون بر اراضی زیر کشت‌گندم و جو، باغات مصغایی هم داشت، گاه با چالش‌هایی جدی روبه‌رو می‌شد؛ چالش‌هایی که اسباب زحمت زارعان را فراهم می‌کرد و حجم محصول تولیدی را کاهش می‌داد. یکی از این چالش‌ها، تأمین و حفظ آب قنات مورد استفاده در اراضی فتح‌آباد بود.

تصویری از مراسم کلنگ‌زنی بازار سپاد سال ۱۳۷۴ خورشیدی

در گستره مزارع فعال در غرب و شمال باروی مشهد، قنات‌های متعددی جریان داشت که هرکدام از آن‌ها نیازمند مراقبت دائمی، لای‌روبی و حفظ و حراست از منابع بود. بسیار پیش می‌آمد که میان اهالی دو مزرعه بر سر مسئله «آب‌دزدی» درگیری‌هایی‌سنگین به‌وقوع می‌پیوست و این موضوع به ویژه در خشک‌سالی‌ها، بیشتر نمود پیدا می‌کرد. در میانه دهه ۱۲۰۰ خورشیدی

ماجرای دست‌اندازی به منابع آب مزرعه فتح‌آباد، چندبار باعث درگیری و شکایت اهالی و مستأجر این مزرعه به آستان قدس رضوی شد. مجموعه مکاتباتی که ذیل سند ۶۴۲در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی نگهداری می‌شود و مربوط به سال ۱۲۰۵ خورشیدی است، از «افتادن آب قنات فتح‌آباد در قنات کلاته بوغا» و وارد آمدن خسارت به قنات فتح‌آباد حکایت می‌کند. در این دهه، کم‌آبی گاه و بیگاه گریبان مزارع اطراف مشهد را می‌گرفت و باعث افت شدید محصول و تأخیر در پرداخت مال‌الاجاره می‌شد. در سال ۱۲۴۴ خورشیدی «محمدتقی شهابی»، «ملقب به ناظم‌دفتر» که مستأجر مزرعه فتح‌آباد بود، در نامه‌ای به مدیر امور املاک آستان قدس، موضوع تأخیر در آماده‌شدن خرمن‌های گندم برای پرداخت حق‌الاجاره آستان قدس را مطرح کرد و ماجرای کم‌آبی را به عنوان عامل این مسئله پیش کشید (سند شماره ۶۴۳۴۲در مجموعه اسناد آستان قدس رضوی). دوسال بعد از این تاریخ، در سال ۱۲۰۶، حاجی میرزا ابوطالب قائم‌مقامی در نامه‌ای به محمدولی اسدی، نایب‌التولیه وقت آستان قدس رضوی، از خسارت سنگین به قنات

تصویری از کال خیام شمالی که جزو اراضی قدیم مزرعه فتح‌آباد بوده است

درباره یک ساختمان اداری قدمت‌دار که همچنان کاربری‌اش تداوم دارد

بخشی از تاریخ کارمندی

هادی دقیقاً اطراف میدان شهدای شهر بیرجند بر از خانه‌های سنتی با معماری اصیل است. اصلاً بافت متراکم سنتی با معماری شکلی بیرجند که تاب حضور خودروهای امروزی را ندارد، همین جاست. حتی نقشه‌های هوایی منطقه را هم که بررسی کنیم، می‌بینیم از این بخش شهر تا خیابان ۱۷شهرپور و آن سوی خیابان جمهوری بر از خانه‌های باصفا با سقف‌های گنبدی و طاق دار و حیاط‌هایی درون‌گرا با تک‌درخت‌هایی است که هوای کویری را متعادل می‌کنند. در خیابان شهید منتظری، حدفاصل میدان شهدا تا خیابان جمهوری هم مثل بقیه محله‌های این منطقه، بافت سنتی چشم‌نواز و تودرتو، از کوچه‌ای به کوچه دیگر می‌رسد. حتی هنگام عبور از این کوچه‌ها، آجر به آجر و خشت به خشت بناها دست رهگذر را می‌گیرند و گاه بایندش می‌کنند. چیزی اینجا از جنس سادگی و اصالت، پشت‌بند ساختمان‌ها شده و حالا حالاها خیالشان راحت است که فراموش‌شدنی نیستند. با وجود این، بین این معماری‌ها، آن سوی دیوار کوچه مدرسه «شوکتیه» که نونوار و مرمت شده و یکی از بناهای پربازدید شهر است، بنایی از دوره قاجار قرار دارد که تیر ۱۳۸۴ ثبت ملی شده است. این بنای سنتی در فهرست آثار ملی با نام «ساختمان قدیم پست» ثبت شده اما این روزها در اختیار میراث‌فرهنگی است و تابلو سردرش می‌گوید که «پایگاه میراث فرهنگی و گردشگری شهر تاریخی بیرجند» است.

- ساختمان پست، اعتبار یافت تاریخی

این بنا در دوره وزارت اسد... علم در دهه ۳۰ خورشیدی به عنوان ساختمان «پست و تلگراف بیرجند» استفاده می‌شده است و تا سال ۱۳۶۱ هم همین کاربری را حفظ می‌کند. پس از آن، هنگامی که رزله به بنا آسیب می‌رساند و ترک‌هایی در بنا به وجود می‌آید، ساختمان پست تخلیه و به خیابان پاسداران منتقل می‌شود. حجم خرابی‌های بنا تا دهه ۸۰ که بنا ثبت ملی می‌شود، به حدی می‌رسد که این بنای متروکه، مخروبه می‌شود. قدمت این بنا باتوجه به شواهد موجود، مربوط به اواخر دوره قاجار است.

ساختمان قدیم پست بیرجند در کوچه شهید منتظری ۳ قرار دارد و ورودی‌اش از سمت شرق و درست رو به دیوار بلند مدرسه شوکتیه است. دو طرف بنا هم ساختمان‌های تاریخی شهر است؛ از بنای تاریخی خواجه خضر در ضلع شمالی گرفته تا خانه تاریخی هادوی در ضلع جنوبی بنا که همسایه‌های دیواره دیوار آن هستند. بین این همه بنای تاریخی، سخت است ویژگی‌های منحصر به فرد بنا را جستن، اما این بنا که اکنون پایگاه اداری بافت تاریخی هم قلمداد می‌شود، به آجرکاری‌های چشم‌نواز و پله‌های دل‌انگیزش شناخته می‌شود. در کل، این اطراف هرچه بگردیم، از این دست بناها که سند اعتبار یافت تاریخی هستند، زیاد می‌بینیم. اما هرکدام چند ویژگی خاص دارند. ویژگی دیگر ساختمان پست دیوار ورودی آن است که طرحی شکسته دارد، یعنی بالای دیوار شیب‌دار است و روی سردر ورودی هم شکل نیم‌دایره ایجاد شده است. بر دیوار بنا نیز دو پنجره هلالی شکل قرار دارد. آنچه از همین نما به چشم می‌آید، شکستن الگوی ثابت طراحی ورودی بناهای تاریخی منطقه است و شکلی که در زمان خودش در نماسازی بدعت تلقی می‌شده است.

- بازسازی‌ای که بنا را زنده کرد

در کل، بنا در دو طبقه ساخته شده است. ساختمان بنا نیز در ضلع شمالی و غربی حیاط است و ضلع جنوبی آن دیوار است و ضلع شرقی هم که ورودی بناست. پشت دیوار ورودی پلکانی قرار دارد که به طبقه دوم ضلع شمالی می‌رسد. یکی از ورودی‌های طبقه همکف از کنار همین پله به چند اتاق و در نهایت به دالانی در غربی‌ترین بخش ضلع شمالی می‌رسیده است. در اتاق‌های این قسمت کمد دیواری و طاقچه‌هایی تعبیه شده است و به جز ورودی‌ها، چند پنجره نیز رو به حیاط دارد. آسمانه این اتاق‌ها هم مثل بقیه اتاق‌های بنا، طاق گهواره‌ای است. در وسط ضلع غربی حیاط نیز پلکانی قرار دارد که در بازسازی سال‌های گذشته شکلی عوض شده است. پشت این پلکان، دالانی با طاق ضربی بوده که به رواق‌های طبقه همکف می‌رسیده است و در بازسازی بنا از پلان آن حذف شده است. تزئینات عرق چین و چپله از ویژگی‌های سقف رواق‌های این بخش بناست. در بازسازی، پلکانی که عمود به ضلع غربی بوده، حذف شده است و پلکانی که از دو طرف به ورودی اصلی طبقه دوم ضلع غربی می‌رسد، جایگزین آن شده است که انصافاً نمای زیباتری به بنا داده است.

بیشتر اتاق‌های طبقه دوم ضلع غربی حیاط پس از متروکه‌شدن بنا کامل تخریب شده بود، اما اکنون بازسازی شده است. نمای این بخش بنا زیربنا بر قسمت آن است که با تزئینات پرکار آجری پوشیده شده است. از جمله این تزئینات آجری می‌شود به رگ‌چین، خفته‌راسته، طرح لوزی برجسته و آجرهای قالبی تزئینی وقاب‌های آجری اشاره کرد که با این تنوع و ترکیب زیبا و کم‌نظیر، چشم بیننده را بر می‌کنند. دسترسی به طبقه دوم ضلع شمالی بنا، از هر دو پلکان میسر است. دالانی در طبقه دوم اتاق‌های ضلع غربی و شمالی را به هم متصل می‌کند. همه اتاق‌های طبقه دوم پنجره‌هایی روبه حیاط دارند که باطاق‌های هلالی‌تزیین شده‌اند. شرقی‌ترین اتاق ضلع شمالی حیاط هم پنجره‌ای به بیرون بنا دارد که روبه بام بنای تاریخی خواجه خضر بازمی‌شود. تزئینات آجرکاری رخ‌بام در نمای حیاط نیز فقط در قسمت شمالی بوده که پس از بازسازی به ضلع غربی آن هم افزوده شده است.

با همه این‌ها، ساختمان قدیم پست بیرجند شانس آورد که از خطر تخریب کامل‌گریخت. این ساختمان اکنون مثل قدیم کاربری اداری دارد، فقط کارکنان اداره میراث فرهنگی جای کارکنان پست را در آن گرفته‌اند، موضوعی که هم به حفظ بنا کمک کرد و هم کاربری‌اش را استمرار بخشید.